

Türk Halk Edebî Düşüncesi Tarihinde Epik Kavramın Küreselliği

The Globality of The Epic Concept in The History Of Turkish Folk Literary

Jo`raqulov Uzoq Haydarovich *

Öz:

Geçmişten günümüze genetik bir kod aktarması şeklinde taşınmış ve sözlü kültürün zenginleşmesini sağlamış verilerin önemli bir kısmı kültürel bellekte saklanmıştır. Sözlü kültür ürünlerinin yazıya geçirilmeleriyle de gelecek nesillerin onlara erişebilmeleri mümkün kılınmıştır. Destanlar da sözlü kültürden yazılı kültüre transfer edilmiş toplumsal miraslar olmaları bakımından yaratıldığı ve yaşatıldığı çevrenin kültürel imkânlarını gözler önüne sermektedir. Destanın yaratılması kadar icra bağlamı çerçevesinde yaşatılmasının da önemine binaen destanların statik yapısını korumasında birincil önemi destan anlatıcıları almaktadır. Bu makalede, Türk boylarında “bahş/baksı”, “akın”, “jırav”, “âşık”, “meddah” gibi adlandırmaları bulunan genel anlamıyla destan anlatıcılarının dünü ve bugünü ele alınacak, geleceğiyle ilgili öneriler sunulacaktır. Destan ve bilig kavramı bir birinden ayrı düşünülmemelidir. Bu çalışmada “bilig” kavramının kökeni, onun Türk halk epik düşüncesindeki yeri ve poetik işlevi üzerinde durulacaktır. *Kutadgu Bilig* ile üç Türk yazarına (Nizamî Gencevî, Husrev Dihlevî, Alişir Nevâyî) ait *Hamse*’ler “bilig” kavramı çerçevesinde irdelenmiştir. Yeri geldikçe, söz konusu bilimsel-kuramsal mesele Doğu destancılık gelenekleri, Firdevsî’nin Şahnâme’si ile karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Tarihi poetiğin bilimsel sonuçlarına göre naz-

*Prof Dr. AlişirNevâyî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, , ujuragulov@navoiy-uni.uz
ORCID: 0000-0003-4835-0694

mın ilk örnekleri kaynaşık şekildeydi. Tarihen de, insanın belli bir olgu, hadise ve hareketlere özenmesi sonucu ortaya çıktı. Senkretik birim olarak var olan nazım; zamanla sosyal, kültürel, biyolojik, psikolojik süreçler boyunca “fiziksel patlama” hadisesini yaşadı. Netice olarak farklılaşma süreci başladı. Senkretik şekilde bulunan birimlerden ayrılan “parça”ların döngüsel hareketi daha sonra sentetizm sürecine götürdü. Böylece yeni türlerin, tür öğelerinin, poetik kuralların oluşmasına zemin hazırlandı.

Anahtar Sözcüklerler: imge, karaktermotif, epik düşünce, epik kahraman, bireysellik, evrensellik, küresel epik düşünce.

Extended Abstract:

A significant part of the data is stored in cultural memory, which has been carried from the past to the present in the form of a genetic code transfer and has enriched oral culture. By passing oral culture products to writing, it is also possible for future generations to access them. The epics also show the cultural possibilities of the environment in which they were created and lived in terms of being social legacies transferred from oral culture to written culture. Epic narrators are of primary importance in maintaining the static structure of Epics, which are based on the importance of living within the context of execution as well as the creation of the epic. In this article, the past and present of the epic narrators in the general sense, which have names such as “tipi/Baksi”, “akin”, “jirav”, “aşık”, “meddah” in Turkish Heights, will be discussed and suggestions about their future will be presented. The concept of Saga and bilig should not be considered separate from one another. In this study, the origin of the concept of “bilig”, its place in Turkish folk epic thought and its poetic function will be emphasized. Hamses belonging to Kutadgu Bilig and three Turkish writers (Nizami Gencevi, Husrev Dihlevi, Alishir Nevayi) were examined within the framework of the concept of “bilig”. As it comes, the scientific-theoretical issue in question has been analyzed by comparing the traditions of eastern epicism with Firdevsi’s Shahnameh. According to the scientific results of historical poetics, the first examples of Nazm were fused. Historically, it came about as a result of a person’s attention to a certain phenomenon, Hadith and movements. Nazim, which exists as a syncretic unit, experienced a “physical explosion” event over time throughout social, cultural, biological, and psychological processes. As a result, the process of differentiation began. The cyclic movement of the “parts” separated from the syncretically located units then led to the process of syntheticism. Thus, the foundation was laid for the formation of new species, species elements, poetic rules.

Key Words: image, charactermotif, epic thought, epic hero, individuality, universality, global epic thought.

Giriş:

Hamse yazma geleneği Doğu-İslam manevi-marifi, edebî-felsefi düşüncesinin meyvesidir. İlk Hamse, Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğan Nizamî Gencevî (1141 – 1209) tarafından XII. Yüzyılın sonunda yazıldı. *PencGenc* (Beş Hazine) adını alan bu eser *Mahzenü'l Estrar* (Sırlar Hazinesi, 1180), *Hisrev ile Şirin* (1180 -1181), *Leyla ile Mecnun*, (1189) *HaftPeyker* (Yedi Güzel, 1197), İskendernâme (1199 - 1210) gibi beş destandan ibarettir. Azerbaycan edebiyatçısı G. Y. Aliyev'e göre Nizamî'nin bu beş destanı şairin vefatından sonra meçhul bir yazar tarafından bir araya getirilerek önce *Beş Hazine*, sonra da *Hamse* adı ile tek kitap haline getirilir. Çünkü destanların muhtevasında sağlam bir bağlılık, poetik devamlılık bulunmaktadır. Bu, Macar bilim adamları Wilhelm Baher ve E. E. Bertels tarafından da kaydedilmiştir. (Amir Husrau Dihlavi 1975: 38)

Görüldüğü üzere, Nizamî Hamsesi'ni bir hükümdarın siparişi olarak veya ayrı ayrı destanlar şeklinde yazmamıştır. Beş destan onun sanat düşüncesinde bir bütünlüğü oluşturmaktadır. Hamsecilik geleneği Amir HusrevDihlevî'den(1253 – 1325) itibaren başlatılmış oldu. Dihlevî, 1298 – 1302 yıllarında *Matlaü'l Envâr* (Nurlar Çeşmesi, 1299), Şirin ile Husrev (1299), *Mecnun ile Leyla* (1299), Âineyi İskenderî (1299), *Heşt Behişt* (Sekiz Cennet, 1302) adlı destanlarını içinde bulunduran Hamse'sini yazdı. G. Y. Aliyev, Dihlevî'nin *Heşt Behişt* hariç bütün destanlarında Nizamî'nin konularından yararlandığını vurgularken sadece birkaç noktada Firdevsi'nin Şahnâmesi'ne ait konulardan istifade ettiğini kaydeder. (Amir Husrau Dihlavi 1975: 39-53)Hamse geleneği, XV. yüzyıla gelince Eşref bin Şeyhul-Umam Ebulhasan bin el-Hasan el-Merâğâyî et-Tebrizî (ö. 1450 – 1460) tarafından devam ettirildi. Eşref'in Hamsesi (1428 - 1444) *Minhacü'l Ebrar*, *Riyazü'l Âşıkîn*, *Aşknâme*, *Haft Avreng*, *Zafernâme* adlı beş destandan oluşmaktadır. Kaynaklarda Herat edebî ekolü şairlerinden Cemâlî'nin de Hamse yazdığı bilgisi vardır. (Aliyev G. Y. 1985) Yaklaşık 1402 – 1417 yıllarında tamamlanmış olan bu Hamse *Tuhfetü'l Ebrar*, *Mihrü Nigâr*, *Mahzen ile Mahhub*, *Haft Avreng* ve adı belli olmayan bir destanı içerir. Bunların dışında Bedridin Hilâlî, Abdullah Hâtifi, Giyaseddin Sebzevârî, Seid Kâsimî, Fâsîh Rumî, Hoca İmâd Lârî, Ali Âhî, Şeyhim Suheyli gibi şairlerin Hamse destanlarına benzer eserler yarattıkları bilinir. Ayrıca uzmanlar Arap, Fars, Türk, Özbek, Azeri, Türkmen, Peştu, Gürcü dillerinde Hamsecilik geleneğinin farklı düzeylerde devam ettirildiğini vurgularlar. Yalnız, Alişir Nevâyî Hamse'sinin *Dibace* ve *Hatime* kısımlarında bu yolda eser veren selefler olarak Nizamî Gencevî ile Husrev Dihlevî dile getirilir. Ayrıca Eşref de hatırlanır.

Hamseşinaslığa ait birçok çalışmada, ders kitaplarında Abdurahman Camî'nin yedi destanı bünyesinde bulunduran *Haft Avreng* (Yedi Taht) adlı eseri de geleneğin yeni şekli olarak takdim edilir. Yalnız, Abdurahman Camî'nin Hamsecilik geleneğine kattığı büyük hissesini, Alişir Nevâyî Hamse'sinin her destanı dibacesinde ve diğer bölümlerinde yer alan itirafı ve saygısını, şairin Nevâyî'nin edebî düşüncesi ve faaliyetine kattığı emsalsiz etkisini itiraf etmekle birlikte belirtilmelidir ki *Haft Avreng* Hamsecilik geleneği zemininde meydana gelmiş olmasına rağmen tama-

men farklı bir hadisedir. Eserin yapısı, içerdiği destanların hacmi, yorum usulleri ve yolları, edebî kavram gibiler Camî'ye tamamen farklı açıdan yaklaşmayı gerektirir. Nevâyî'nin *Seb'ai Seyyar* destanı için Şerh ve Açıklamalar'ı hazırlayan M. Mirzaahmedova aynı konudan bahsederken Camî'nin şu beyitlerini dile getirir:

“... Hired nâmez-an ihtiyari men ast

Ki, efsane hâni ne kâri men ast.

Zi esrari hikmet suhen randan,

Bih ez kissehâyşğhen handan...

Anlamı: Hirednâme (bilgelik kitabı), benim isteğimdir, efsanelerden hikâye etmek benim işim değildir. Hikmet sırları hakkında söz söylemek eski kıssaları anlatmaktan daha iyidir. . .” “Hakikaten, diye yazar M. Mirzaahmedova, Camî'nin Hamse'sini oluşturan yedi destandan üçü (*Tuhfetü'l Ahrar*, *Subhetü'l Ebrar*, *Hirednâmei İskenderî*) felsefi-didaktik destandır”. Araştırmacı, fikrini Prof. N. Malla-yev'in Özbek Edebiyatı Tarihi adlı kitabına atıf yaparak kuvvetlendirir. (Alişir-Nevâyî1992: 420)

Abdurahman Camî'nin *Yusuf ile Züleyha*, *Leyla ile Mecnun* destanları dışındaki beş destanı – *Silsiletü'z Zahab*, *Salaman ile Absal*, *Tuhfetü'l Ahrar*, *Subhetü'l Ebrar*, *Hirednâmeyi İskenderî* karakter özelliği ve edebî kavramı bakımından Nevâyî'nin *Hayretü'l Ebrar*'ına daha yakındır. Bu destanlarda, Camî'nin de altını çizdiği gibi, olaydan ziyade vaizlik, konu; karakterlerin hareketinden ziyade retorik ve hikmet daha üstündür. Ayrıca söz konusu yedi destan aynı cilt altında toplanmış olup her sayfasında Arapça iki mısra art arda geldiğinde 236, aynı sırada geldiğinde de 472 sayfayı oluşturur. Bazı destanların hacimce daha büyük, bazılarında daha küçük olduğu istisna edilirse her destan ortalama 67 – 68 sayfayı oluşturur. Bu basit karşılaştırmalar bile Camî'nin destanlarında kısa yolu takip ettiğini gösterir. Hikmetnâme; kısa ve özlü fikirler söyleme, okuyucunun duygusal ihtiyacından ziyade akli ihtiyacını karşılama isteği neticesidir. *Haft Avreng*'de iki destanın (*Yusuf ile Züleyha*, *Hirednâmei İskenderî*) Kur'an-ı Kerim kıssaları temelinde yazılmış olması bu görüşümüzü doğrular.

Yukarıdakilerden yola çıkarak ikisi Farsça, biri Türkçe olmak üzere Türk yazarları tarafından meydana getirilen üç Hamse'ye Doğu-İslam edebî düşüncesinin meyvesi, özgün yapısal-anlamsal sisteme sahip epik bir hadise olarak bakmak yerinde olur. Söz konusu eserler Doğu-İslam edebî düşüncesine ait canlı sentez sürecinin meyvesi olup muhteva özellikleri karşılaştırıldığında, tam anlamıyla, klasiklik ilkesini ortaya koyar:

Yazarlar:	Nizamî Gencevî	Husrev Dihlevî	Alişir Nevâyî
1. destan:	Mahzenü'l Estrar	Matlaü'l Envar	Hayretü'l Ebrar
2. destan:	Hısrev ile Şirin	Şirin ile Husrev	Ferhad ile Şirin
3. destan:	Leyla ile Mecnun	Mecnun ile Leyla	Leyla ile Mecnun
4. destan:	Haft Peyker	Âyineyi İskenderî	Seb'ai Seyyar
5. destan:	İskendernâme	Heşt Behişt	Seddi İskenderî

Tabloya yansıyan ilk eserler her ne kadar tüm Hamse uzmanları tarafından felsefî-didaktik destanlar olarak nitelendirilse¹ de (Bertels E. E. 1962: 173) bu eserlerin Hamse'deki görevi, eserin ana fikrini net biçimde yönlendirmek, genel muhteva dairesini sağlamak, daha sonraki dört destana etik ve estetik zemin hazırlamaktan ibarettir. Tek kelimeyle, Hamse'deki diğer dört destan ilk destanda net biçimde çizilmiş olan harita doğrultusunda gerçekleşir, konular, motifler, detaylar ve karakterler de ilk destan kronotipinin genişletilmiş, edebî sisteme oturtulmuş modülleridir. Aynı zamanda ilk destan dünya edebiyatında görülmemiş edebî-kavramsal mahiyete, evrensel kronotip kapsamına, muazzam semavi anlam-içeriğe sahiptir. E. E. Bertels; Nizamî Gencevî'nin *Mahzenü'l Estrar* destanını incelediği çalışmasında Buharalı Rudekî'nin Arap halk didaktik eseri olan *Kelile ve Dimne*'nin etkisiyle aynı adla bir destan yazdığını (X. Yüzyıl), ondan sonra Ebu Şükür Bağdadî'nin *Aferinnâmesi*'nde de didaktik yorumun öncülük taşıdığını (X. Yüzyılın ortası), daha sonra bu geleneğin Tayyan, Hoceste Sarehsî, Marğazî, Husrevî, Mârufî gibi şairler tarafından devam ettirildiğini kaydeder. Bu eserlerde olayları alegori tarzı yorumlama yöntemi ve Hamse'lerin ilk destanlarında görülengeniş kapsamın bulunmamasına, vezin şekillerinin uyumsuzluğu dayanarak yazar; XII. Yüzyıl Fars şairi Senaî'ye ait *Hadikatü'l Hakâyik* adlı destanı ilk felsefî-didaktik eser olarak gösterir. (Bertels E. E. 1962: 174) Ama daha önce meydana getirilen Türkçe eserleri anmaz. Oysa Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri tam anlamıyla felsefî-didaktik eser olup benzerine değil Fars Edebiyatı, dünyanın hiçbir edebiyatında rastlanmaz. Çünkü söz konusu eser Doğu-İslam ortamında meydana gelen ve dünya halklarının manevi-marifî düşüncesi için yeni bakış ufku, tamamen yeni edebî yorum olan yöntemi ortaya koymuştur. Hamse'nin ilk kapsamlı destanları insan ile Yaratan, insan ilevarlık, insan ile insan ilişkilerini evrensel boyutta yorumlamış olması ile bu destana yakındır. Aynı zamanda bu ilişkileri belli poetik modüller şeklinde, dinî, sosyal, edebî gelenekleri yeniden işleme, onları yeniden inşa etmeyi hedeflemiş olması ile Doğu klâsik poetiği, hatta genel insanlık estetik düşüncesi için yenilik arz eder. Zaten böylesievrensel bir kapsamana poetik bakışa dayanan Sümer Edebiyatı'nda ne Hinduizm, Budevillik, Krişnaperestlik, Konfüçyusluk'un hâkim olduğu Hint ve Çin Edebiyatı'nda ne Zerdüştlük etkisi altında olan İran Edebiyatı'nda ne de antik edebiyatta rastlanır. Buradan anlaşılır ki Hamse'ye özgü marifî-edebî düşünce şekli, üç âlemi bir bütün halde idrak etme

¹ Bu görüş XX. Yüzyılın ortalarında E. E. Bertels tarafından Nizamî Hamse'sindeki ilk destanı araştırma çerçevesinde ileri sürülmüş, o zamandan beri değişmez geleneğe dönüşmüştür

yöntemi, özetle Hamsecilik geleneği Doğu-İslam ortamının, hususıyla Türk halkları estetik potansiyelinin meyvesi sayılır. Her ne kadar Nevâî'den önce kaleme alınan iki Hamse Farsça ise de dünya edebiyatı tarihinde üç büyük Hamse yazarı olan Nizamî Gencevî, Husrev Dihlevî, Alişîr Nevâî'lerin Türk milleti mensubu olmaları böylesi ciddi sonuca varmamızın ilk esasıdır. Ayrıca, Senaî'nin *Hadikatü'l Hakâyık*'i da Cemalî ve Eşrefilerin Hamseleri de Türk edebî düşüncesi ortamında, Türk hükümdarlarının yönettiği saltanatın sosyal-kültürel çevresinde meydana gelmiştir. Önemlisi, söz konusu Hamselerin ilk destanları, edebî-kavramsal açıdan Türk halklarının büyük destanı olan *Kutadgu Bilig* geleneklerini sürdürmüştür.

Hamse, Doğu-İslam edebî ortamında meydana gelen, poetik içerik bakımından büyük kapsama sahip olan, derin anlamlı, genel insanlık meselelerini ele alan, dünya edebiyatı tarihinde yeni ve evrensel bir türdür. Onun tarihî temellerini Hamse'den beş yüz yıl önce meydana gelen İslam öğretisi, bu öğretiyi dairesinde her türlü cehaletin, yanlış inançların etkisinden kurtularak yeniden gelişen insanın Yaratıcısını tanıması, varlık ve dünya, insan ve toplum, zahir ve batın, hayat ve ölüm, iman ve küfür, iyilik ve kötülük gibi ezeli problemleri farklı şekilde idrak etmeye başlaması gibi ulvi süreçler oluşturur. İslam kişinin Yaratıcısını tanıması, iptida, intiha, beka hakkındaki görüşleri, kendini anlama yolları, toplum ve insanın içindeki karmaşık hâlleri idrak etmesi, üç âlemle ilgili sayısız sorulara cevap gibi Muhammed Aleyhisselam'a Kitap'ın indirilip ol zat (sav) tarafından yorumlanana, İslam maneviyatı şekil bulana kadar ikamet eden insanlarınkinden tamamen farklılık taşıyordu. Gerçi daha önce indirilen ilahî öğretilerin hepsi de hiç kuşkusuz İslam'dı ama kapsamı, mahiyeti itibarı ile bu din tüm insanlara özgü bir öğretiydi. Beş yüz yıl boyunca Kur'an, Hadis, akait, fıkıh, şerh ilimlerinin yanında ya da onlara dayanarak edebiyat da bu öğretiyi yorumlamaya çalışıyordu. Edebiyat alanında en yüksek neticeler, kapsamlı sanat örnekleri Doğu felsefi-edebî düşüncesinde tam olarak XI – XII. yüzyıllarda verildi. Bu döneme gelince İslam edebî düşüncesi epik kapsam dairesine ulaştı. Bu yönüyle hatta kendisine kadar yaratılan halk kahramanlık eposunu da geride bıraktı. Çünkü epos her ne kadar kapsamlı ise de sadece belli bir milletin sosyal-kültürel hayatı, edebî düşüncesi dairesinde meydana gelir. Bu milletin tarihini, sosyal-tarihî, manevî-kültürel ihtiyaçlarını ifade eder. Ama İslam ortamında icat edilen ilk yazılı epik eserlerde beşerî bir kapsam söz konusudur. En önemlisi, böylesine muazzam ve beşerî vazife ne İslam beşiği olan Arap Edebiyatı'nda ne de sürekli gelenekler mücadelesiyle deneyim kazanan Fars Edebiyatı'nda meydana geldi. Bu, IX. yüzyıldan itibaren Doğu-İslam dünyasına bir sürü fakihler, muhaddisler, matematikçiler, fizikçiler, dilbilimciler ve edebiyatçıları vermeye başlayan Türk edebî düşüncesinde meydana geldi.

Abdurauf Fıtrat *En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri* adlı eserinde Türk Edebiyatı'na İslam dini ve Arap-İslam Edebiyatı'nın etkisi üzerinde durarak böyle bir etki altında icat edilen ilk şiir örneklerine VII. yüzyıla ait Türk folklorunda rastlandığını kaydeder. Halk koşuklarındaki iman-inanç, adalet, sabır, tövbe, cömertlik, dürüstlük gibi ahlaki bakışları İslam'ı yeni kabullenen Türk kabilelerinde meydana gelen İslam marifeti ile ilişkilendirir. (Fıtrat A. 1927: 87-97)Arap-İslam ortamında

nazil olan, ilk yorumları şekillenen, daha sonra Fars ve Türk dünyasına geçen İslam marifeti, fıkıh ve akaide ait ilimler, bu sayede ortaya çıkan birçok kesin, tabii ve sosyal ilimler, belagat ve fesahat yöntemlerinin sentez süreçleri işte böyle aşamalı şekilde gelişti. XI. yüzyılda ikamet eden Türk şairi Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri bu marifi, ilmi ve genel estetik yenilenmenin kusursuz edebî sentezi örneğidir.

Birçok Avrupalı, Rus ve Fars Hamseşinasları; çalışmalarında Hamse türünün gelişmesini Fars destancılık gelenekleri, özellikle Firdevsi'nin Şahnâmesi'yle ilişkilendirirler. Yalnız, bu çalışmaların hiçbirinde konu ve karakterlere ait benzer yönlerin sayılmış olması dışında somut bir kanıt, inandırıcı bir sonuç bulunmamaktadır. Bunu iyi anlayan E. E. Bertels *Nizami ve Firdevsi* başlıklı yazısında Nizami Hamsesi'nin Şahnâme'den ilke bakımından farklılık gösterdiğini kaydederek, Firdevsi'ye ait birçok tarihî, edebî kusurlarına, yorum ilkesine ait öznelciliğe değinir. (Bertels E. E. 1960: 360-393) *Kelile ve Dimne* ile Ebu Şükür Belhî'nin *Aferinnâmesi* tipindeki yapıtların, Rudekî, Tayyan, Hoceste Sarehsî, Sefer Margâzî, Husrevî, Lebibî, Mârufî, Ammarlar'ın aynı konuda kaleme aldıkları eserlerin, esas itibarıyla, didaktik ruh taşıdığını ve Hamse'nin ilk destanı olamayacağını vurgular. XI – XII. yüzyıllarda hüküm süren üç Gaznevî hükümdarın (Zahirü'd Devle İbrahim, 1059 – 1099; III. Alaü'd Devle Mes'ud, 1099 – 1114; Yeminü'd Devle Behram Şah, 1118 – 1152) sarayında ikamet eden Senaî'nin *Hadikat el-Hakâyık* eseriyle Nizami'nin *Mahzenü'l Estrar* destanını bölüm bölüm karşılaştırır. *Mahzenü'l Estrar*'ın dibacesinde “Bu iki eser(in) malum menzilde bünyad olduğu ve iki Behram Şah'a adandığı”nı hatırlatarak, bunlardan birinin (*Hadikat el-Hakâyık*) Gaznevî Behram Şah'a, diğeri (*Mahzenü'l Estrar*) Fahreddin Behram Şah İbni Davud'a (1285) ait olduğunu kaydeder. Ama bunun Avrupalı ve Fars uzmanların ileri sürdükleri gibi *Mahzenü'l Estrar*'ın *Hadikat el-Hakâyık*'e nazire olduğuna yönelik görüşlere esas oluşturamayacağını, *Mahzenü'l Estrar*'ın vezin bakımından *Hadikat el-Hakâyık*'tan farklılık gösterdiğini (söz konusu eser Hafif bahriyle yazılmıştır), Türk şairinin kullandığı Sari' bahrinin aynı daireye dahil olan daha sonraki destanlar için esas oluşturduğunu vurgular. Karşılaştırma sonucunda: “*Mahzenü'l Estrar* destanının içeriği *Hadikat el-Hakâyık*'ın yukarıda anılan bölümleri karşılaştırılırsa şu netleşir ki bu iki destanı birbirine bağlayan ortak noktalar çok azdır. İki şairin sanatının karşılaştırılması, sanırım, onların İslam'ın ilk asırlarında gelişmiş iki ahlaki-dinî felsefenin temsilcisi olduklarını gösterir. Bunların ilki, *kelime* kuralları, kuramsal öğretisini işleyen filozof tipi; diğeri, faaliyetini bu teorik kuralların esasına kuran, ama yaşam pratiğinde diğer yolları arayan *zahid* tipidir.” görüşünü ortaya atar. (Bertels E. E. 1962: 203-204)

Özetle, Hamse'nin ilk destanını Doğu destancılık gelenekleri çerçevesinde özel olarak araştıran E. E. Bertels onlarca sözlü ve yazılı eserleri hatırladığı halde, Nizami'nin *Mahzenü'l Estrar*'ına her bakımdan yakın olan *Kutadgu Bilig*'i nedense açıkta bırakmıştır. (Bertels E. E. 1962: 203-204) *Kutadgu Bilig*'in irdelendiği diğer çalışmalarda kitabın Nizamü'l Mülk'ün *Siyasetnâmesi*, Keykavus'un *Kabusnâmesi*'yle aynı dönemde tamamlandığı, anlam ve biçim açısından onlara benzediği vurgulanır.

Kanaatimizce, Nizamü'l Mülk'ün *Siyasetnâmesi*'nde sosyal, hukuki, ahlaki meseleler daha çok bilimsel-tarihî bakımdan yorumlanmıştır. *Kabusnâme*, esas itibarıyla, akide, ahlak, sosyal-yaşamsal konuların yorumuna yöneliktir. Poetik şekil açısından da söz konusu iki eserle *Kutadgu Bilig* arasında ciddi fark gözetilir. Ayrıca, *Siyarü'l Mülk* (Siyasetnâme) 1091 yılında, yani *Kutadgu Bilig*'den 21-22 sene sonra, *Nasihâtname* (Kabusnâme) de Dr. Uluğbek Dalimov'un kaydına göre, "XI. yüzyılın 82-83 yıllarında" (Dalimov U. 2006: 5) yani *Kutadgu Bilig*'den 12-13 sene sonra yazılmıştır.

Daha karmaşık mesele Şahnâme'yle *Kutadgu Bilig*'in mukayesesinde göze çarpar. Yani Avrupalı, Fars, Türk, Rus bilim adamlarının çoğunluğu, ayrıca Fitrat ve onu takip eden Özbek uzmanları *Kutadgu Bilig*'e Şahnâme'nin etkisini sık sık vurgularlar. Görüşlerinde esasen iki eser arasındaki vezin benzerliğine dayanırlar, diğer tip özelliklerinin tahlilini açıkta bırakırlar. Bu durum *Kutadgu Bilig*'i yayıma hazırlayan, eserin muhtelif suretlerini karşılaştırarak inceleyen K. Kerimov'u tatmin etmemiş olmalı ki K. Kerimov şöyle itiraz beyan eder: "İşin ilginç tarafı, *Kutadgu Bilig*'in aruz vezninde kaleme alındığını kaydedenlerin neredeyse hepsi eserin Şahnâme'nin etkisiyle yazıldığını, eserde Şahnâme vezninin aynen korunduğunu belirtirken eserin aruzda yazılış sebebini sadece Şahnâme'nin etkisine dayandırır. Kendilerinde bundan başka delil yoktur. Yani onlar görüşlerinin ispatı olarak *Kutadgu Bilig*'den hiç değilse birkaç beyiti bile analiz etmezler. Biz, Şahnâme ile Firdevsî'nin *Kutadgu Bilig*'le Yusuf Has Hacib'e etkisini yadsımıyoruz. Edebî işbirliği ve karşılıklı etkileşim herkes tarafından itiraf edilen bir husustur. Yalnız, Şahnâme'nin konusu ile *Kutadgu Bilig*'in konusu birbirinden tamamen farklıdır. *Kutadgu Bilig*'in bağımsız ve ulu Türk yazarının icadı olduğunu unutmamak gerekir." (Kerimov K. 1971: 21-22)

Yukarıdaki alıntıda K. Kerimov'un Şahnâme'yle *Kutadgu Bilig* meselesi bağlamında belirttiği genel görüşünü görebiliriz. K. Kerimov burada meseleye çözüm bulmayı hedeflememiştir. Sadece kendisinden önce *Kutadgu Bilig* üzerine görüşlerini beyan eden araştırmacıların öznel fikirlerine karşı fikir söylemiştir. Mütevazı çalışmamızda *Kutadgu Bilig*'le Şahnâme'nin tipolojisine geniş yer ayırma imkânına sahip değiliz. Yalnız, madem makalede Hamse türü ve onun ilk destanının *Kutadgu Bilig*'in anlamca derinleştirilmiş, şekilce geliştirilmiş örneği olduğunu ileri sürüyoruz, bazı kıyaslamaları gerçekleştirmemiz ve elde ettiğimiz sonuçları kaydetmemiz icap eder.

1. Şahnâme; Firdevsî'ye kadar ve onun döneminde yaşamış hükümdarlar hakkında hikâye eden tarihî-kronik, dinî-mitolojik, felsefi-edebî bir eser olup bütün eser mahiyet itibarıyla hükümdar şahsına yöneltilerek, milletler ve insanların hayatı bu hükümdar şahsı üzerinden beyan edilir; *Kutadgu Bilig*'de ise ana meseleyi "bilig" kavramı oluşturur. *Kutadgu Bilig*'i inceleyen Özbek ve diğer millete mensup uzmanlar tam olarak bu ana mesele, yani "bilig" kavramı üzerine yanlış görüşler beyan etmişlerdir. Onlar "bilig" sözcüğünü sadece "bilim", "ilim" olarak açıklarlar. Neticede eserin mahiyeti konusunda dar ve tek taraflı fikirleri ileri sürerler. Bu ba-

kımdan kitabın *Saadete Ulaştıran Bilimo* larak tetkik edilişi ve kamuoyuna sunuluşu manidardır. Oysa Eski Türkçede “bilig”, “bilge” kelimelerinin anlamı sadece bilim veya bilgili kavramları ile sınırlı değildir. Sümerlilerin Gılgamış, Orhun Yazıtları’ndaki Bilge Kağan gibi özel isimlerin ilk şekli sıfat değildir. Onlar cins ismidir (bilig – bilim, marifet; bilge – bilen). Sonradan “bilge” denildiğinde döneminin büyüğü anlaşılmıştır. Neticede cins ismi özel isme dönüşmüştür. Hükümdarlık, halkı savunma, milleti birleştirme gibi büyük görevler üstlenen bu kişilerin bilge olarak adlandırılması boşuna değildir. Türk edebiyatının en eski döneminden yaklaşık XIII. – XIV. yüzyıllara kadar olan sözlü ve yazılı eserlerde “bilig”, “bilge” kelimelerine sık sık rastlanır. *Divan-ı Lügati’t Türk*’te “bilig” sözcüğü üç anlamı ifade etmiştir: 1) ilim, bilim; 2) hikmet; 3) akıl. (Kaşgarlı Mahmud1960: 367)*Nevâyî Lügati*’nde ise bu kelime “bilim”, “ilim”, “akıl” olarak açıklanmıştır. (Nevâyî Eserleri Lügati1972: 118)Burada her iki sözlüğünde “bilig” kelimesini açıklarken belli sınırlamalara yol açtığını göz ardı etmemek lazımdır. İlk sözlüğün yazarı Kaşgarlı Mahmud eserini kelimelerin kendinin yaşadığı zaman ve mekânda ifade ettiği anlamlarını açıklama ilkesine göre geliştirmiştir. Yani yazar, kelimelerin dinî, tarihî, felsefi ve edebî metinlerdeki işlevlerini, mânâ kapsamını ortaya koymayı hedeflememiştir. *Nevâyî Lügati*’nin yazarı ise kelimeleri esas itibarıyla klasik edebiyat örnekleri temelinde açıklamıştır. Dolayısıyla klasik edebiyatta, hususıyla Nevâyî eserlerinde eski Türk halklarının marifi-itikadî bakışları, ağızları, şivelerine ait anlamları ihmal etmiştir. Kelimelerin edebî-metinsel mahiyetini ise tamamen dikkate almamış, örnekleri sadece beyitler çerçevesinde sunma yolunu takip etmiştir. Oysa, dinî, felsefi, edebî metinlerde her sözcük büyük metinsel sistemin bir parçası olarak anlam taşır; türlü manevi-marifi, tarihî-etimolojik, edebî-metaforik anlamları ortaya koyar.

Bu bağlamda, Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’ine ait “bilig” sözcüğü evrensel kapsama sahiptir ki 12814 mısrayı (6407 beyit) oluşturan muazzam eserin marifi-edebî ağırlığının bu sözcüğe yüklenmiş olması boşuna değildir. Eski Türkçe kaynaklar (Bilgemiş’in, Bilge Kağan’ın ya da Alpamış’ta Hekim’in “bilimli”, “marifetli” anlamını taşıdığını hatırlayalım), özellikle *Kutadgu Bilig* metninden yola çıkacak olursak “bilig” sözcüğü altında Arapça geniş anlamdaki “marifet” kavramı, “bilge” sözcüğü altında da “marifet sahibi” yani hakim, âlim, akil anlamlarına ek olarak Yaratan’a yakın, ilahi ve dünyevi bilgiler sahibi, üç âlem ilmini kavrayan kişi anlamı ortaya çıkar. Tarihen, marifet kavramı ilk âdemin yaratıldığı döneme rastlar. O dönemde bugün bizim anladığımız zaman ve mekân kavramı mevcut değildi. Zaman-mekân kavramı Âdem Aleyhisselam’ın yere indirilmesinden sonra ilk hayat vasıtalarından biri olarak meydana geldi. İlk âdem yaratılıp ona bütün meleklerin secde ettiği, sadece Ezazil’in Allah’ın bu hükmünü yerine getirmediği saniyeye kadar ise marifet vardı. Âdem Aleyhisselam Allah’ı tanımış, O’nun güzel isimleri, sıfatları, bütün mahlûkatı hakkında bilgi (bilig) sahibi olmuş, tam anlamıyla marifet iyesi (Türkçe “bilge”) makamına ulaşmıştı. İlk âdemin bu haline Nevâyî “marifetullah” der. (AlişirNevâyî1991: 88) Ezazil ise insanın eriştiği bu makamı kısılandı ve lanetlenmiş İblis’e dönüştü. Böyle bir külfette kalmasının sebebi

onun doğasına ait cehaletti. (Kur'an-ı Kerim1992)Demek ki “marifet” sözcüğünün mahiyetinde kutsal kitaplar ve insanoğlunun kelime dağarcığında bulunan bütün olumlu (iyi) kavramlar; “cehalet” sözcüğünün temelinde ise bütün olumsuz (kötü) kavramlar yatar. Yusuf Has Hacib'in kitabının esasını oluşturan “bilig” sözcüğü bu bakımdan yazarın edebî amacını ortaya koyar. “Bilig” kavramının temelinde meydana gelen “Bilge” özel ismi² de ilk önce marifet sahibi olan Âdem Aleyhisselam için kullanılmıştır. Âdem Aleyhisselam'dan sonra gelen bütün elçiler bu sıfatla tanınmış, tanıtılmıştır. Elçilerin bulunmadığı, Yaratan'ın indirdiği kitaplardaki nakillerin bozulduğu, onlara yalanların karıştığı (çok tanrıcılık, mitoloji, cahiliye) dönemlerde bu sıfat altında halk eposu kahramanları olan alp karakteri ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle alp Yaratan'ın elçilerinin yıllar sonra unutulmuş, mitleştirilmiş, kamu edebî düşüncesinde metaforikleştirilmiş simgesidir. Şumer eposundaki Bilgemiş³, Bilge Kağan, Alpamış (Hakimbek – bilig iyisi)ve diğer epik eserler, yazıtlar ana karakterlerinin Eski Türkçede “bilge” olarak adlandırılması işte bu manevi-marifi, kültürel-tarihî, edebî-etimolojik temellere dayanır. Demek ki Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri VII. – X. yüzyıllarda İslam maneviyatı temelinde gelişmeye yüz tutan Türk halklarının, Yaratan – varlık (evren) – beşeriyet üçlüsünün tek yazar şuurunda sentez edilmiş marifi-edebî örneğidir ki bu Hamse'nin mahiyetine ana fikir açısından uygundur.

2. Şahnâme metni için Doğu, özellikle Fars mitleri, efsane, esatirlerle karışmış yarı tarihî kronikler esas olmuştur. E. E. Bertels Şahnâme'nin tarihî etkenleri üzerinde dururken eserde Sasanlı dönemine gelince sadece bazı parçaları, halk ağzında efsaneleri kalan Avesta motifleri, ammenin aklında kalan Budevilik ve Manilik'e ait efsaneler, Orta Asya ile İran topraklarında söylenen kahramanlık koşuklarının yerinin büyük olduğunu vurgular. Ayrıca Narşehî'nin *Buhara Tarihi* adlı eserine dayanarak eski Buhara ahali arasında yaygın olan *Efsungerler Yığısı*, *Siyavuş Kısası* gibi koşukların Şahnâme'ye geçtiğinin de altını çizer. (Bertels E. E. 1960: 199)*Kutadgu Bilig*'de ise mite ait herhangi bir konuya rastlanmaz. Eserde sadece Kur'an-ı Kerim ve Tevhid'in inancı tam, bilimsel kapsamı geniş yazar tarafından edebî bakımdan yüksek seviyede yorumlandığı görülür. Bu da Hamse'nin ana fikrine tam anlamıyla uygundur.

3. Şahnâme, kompelyatif tabiatı, kronik konusuna göre farklı amaca, türlü bakış açısına ve inanca sahip kahramanların hayat hikâyelerini anlatır. Onları birbirine bağlayan tek şey eserin muhtevasında ana çekirdeği oluşturan Şahnâme (Şahlar Hakkındaki Yazıtlar) başlığıdır. Ama şah karakterleri de türlüdür: adil-zalim, basit-kurnaz, inançlı-inançsız, insancıl-milliyetçi v. s. İlginç tarafı, böylesi farklı konular, muhtelif kahramanlar kendi çizgileri ve bakış açıları doğrultusunda ilerlerler. Dünya hükümdarlarını anlatan bu eserde onları genel insanlık değerleri noktasında birbirine bağlayan husus net olarak görülmez. *Kutadgu Bilig*'de ise

² Bilge” ve “marifetli” sözcükleri dar dünyevi anlamda kullanıldığında sıfat anlamını taşır. Ama “ilahi ve dünyevi ilimlerin sahibi olan zat” kavramı artık bilgeye özgü sıfatı değil, direkt marifet sahibinin kendisini ifade eder. Böylece sıfat cins ismine dönüşmüştür.

³ Eser ilk defa Avrupalı araştırmacılar tarafından bulunarak edebi tüketime kazandırıldığı için adı da ana karakteri de Gilgameş olmuştur.

yegâne kahraman edebî yorumu ile marifetli insan kavramı ileri sürülür. Birçok araştırmacı *Kutadgu Bilig*'in karakterleri olan Küntoldı (adalet), Aytoldı (devlet), Ögdülmiş (akıl), Odgurmış (kanaat) karakterlerini bireysel kahraman ya da yazarın kaydettiği insana özgü sıfatlara sahip somut bir kahramanı olarak yorumlarlar. Aslında eserin metni bu gerçeği inkâr etmez. Hatta söz konusu karakterler ayrı ayrı olarak Hamse'deki dört destan kahramanlarının tabiatıyla uyum sağlar. Örneğin, Ferhad'ın akıl-zekâsı, keskin mantığı, Mecnun'un aşk yolundaki sabrı-kanaati, İskender'in adaleti sözümlerini kanıtlar niteliktedir. Yusuf Has Hacib bu dört karakter yardımıyla İslam maneviyatı ile beslenmiş, kâmil ahlaklı, sabit amelli ideal mümini, asıl İslam kişisini yorumlamıştır, fikri *Kutadgu Bilig* ile Hamse'de "bilig" kavramları arasındaki uyumu tam olarak ifade eder.

4. Şahnâme kahramanlarının hareketlendiği kronotip meydanlar da farklıdır. Onları daha çok beyan edilmekte olan kahramanın (şahın) mensubu olduğu tarihî-coğrafi, edebî-mitolojik sınırlar belirler. Bu kronotiplerin her biri farklı menzillere götürür. Buna, yazar da eserin konu yönü de nüfuz edemez. *Kutadgu Bilig*'de ise dört karakter ile ortaya konan kamil insanın doğum-yaşam-ölüm sonrası hayattan ibaret büyük yolu bir tek evrensel kronotip meydanı oluşturur. Onun hedeflediği menzil de bellidir. Bu menzil, sonuç itibarıyla, yazarın arzu ettiği, onun (hususıyla Hamse yazarının) idealine ait menzildir.

5. Nihayet, Şahnâme'de daha çok özel (şaha ait), milli (Farslara ait) meseleler, devletçilik ve saltanatın iç işlerine ait nizalar, dar dairede dramatik, trajik yorumlar öncülük taşır. İşte kendi milleti ile başka milletlerin çıkarlarının çatıştığı bu noktada yazarın aldığı pozisyon, onun sosyal ideali daha açık görülür. *Kutadgu Bilig* ise dinî-marifî mahiyetine göre millet seçmez. Eserde genel olarak olgunluk yolu, marifetli insan ideali üstünlük taşır. Önemlisi, yazarın kendisi kitabında söylediklerine uymuş, marifet saadetinin ne olduğunu kavramış, bunu başkaları için de istemiş bir kişidir. *Kutadgu Bilig*'in Önsöz'ünde bulunan şu cümleler fikrimizi kanıtlar niteliktedir: "Bu kitabı tasnif kılıklı Balasağun mevludluğ perhiz idisi er turur. (Anlamı: "Bu kitabı tertip eden Balasagun'da doğmuş, perhiz sahibi [yani sakınan, sabırlı-kanaatli] kişidir. ") (Yusuf Has Hacib1971: 48-49)

E. E. Bertels'e göre Firdevsî miladın 935\936 – 1020 yılları arasında ikamet etmiştir. Şahnâme ise, Bertels'in kesin hesaplamalarına göre, 999 yılının 16 Ocak günü tamamlanmıştır. (Bertels E. E. 1960: 169-238)Yusuf Has Hacib yaklaşık 1019 yılında doğmuş, eserini 1069 – 1070 yıllarında tamamlamıştır. (Kerimov K. 1971: 8)Bu iki eseri 70 – 71 senelik mesafe birbirinden ayırmaktadır. Nizami Hamsesi'nin ilk destanı ise 1180 yılında yazılmıştır. Demek ki *Mahzenü'l Estrar Şahnâme*'den 181 sene, *Kutadgu Bilig*'den ise 110 -111 sene sonra meydana gelmiştir. Nizami'nin eseri vezin bakımından her iki eserden de ayrılır. Şahnâme ile *Kutadgu Bilig* Mutekarib bahriyle yazılmış, *Mahzenü'l Estrar* ise Sari' bahriyle yazılmıştır. Nizami Hamsesi'nin ilk (Dihlevî, Nevâyî) destanı Şahnâme'den diğer özelliklerine göre de farklıdır. Hamse'deki Husrev, Şah Behram ve İskender'e ait konular sadece konu ve poetik şekil itibarıyla bazı noktalarda örtüşür. Ama, edebî anlam, metaforik yo-

rum yapısına göre Firdevsî'nin eserinden tamamen farklıdır. Çünkü Firdevsî'nin İskender'i esasen şahtır. Onun biyografisi de yazarın isteği gereği İranlı hükümdarların evladı olduğuna delalet eder. Husrev, Şah Behram, İskender karakterleri ise Nizamî'nin Hamse'sinden itibaren Firdevsî kahramanlarından birçok yönüyle ayrılır. (Bertels E. E. 1960: 363-393)Nevâî'ye gelince tamamen farklı şekil ve anlam oluşturmuştur.

Şimdi Hamse, daha doğrusu Hamse'nin ilk destanı ile *Kutadgu Bilig* arasındaki ilişkiye göz atalım.

Çalışmamızın başında Hamse'nin bir bütün sistemi, yani bağımsız edebî türü oluşturmasında ilk destanın önemli görev üstlendiğini kaydetmiştik. Şimdi ise *Kutadgu Bilig* ile *Hamse* arasındaki poetik ilişkinin, eserin (KB) birinci destanıyla anlamsal-yapısal ilişkisinde ortaya çıktığını kanıtlamamız gerekir. Çünkü birinci destan edebî-estetik kavramı ve poetik yapısına göre kendine benzeyen diğer birçok destana göre *Kutadgu Bilig*'e daha yakındır.

Hamse'deki ilk destanın esas işlevi tür sistemi çerçevesinde yapısal düzenleme, sonraki dört destanı anlamsal-yapısal bakımdan birbirine uydurmaktan ibarettir. Bu destana şartlı olarak “kalıplıyıcı destan” denir. Hamse'deki “kalıplıyıcı destan” aşağıdaki özellikleri ile uydurucu, düzenleyici görevini ortaya koyar:

1. *Epik mekânın evrenselliği*. Burada ana poetik kriteri, kalıplıyıcı destanın epik mekânı kapsama oranı oluşturur. Evrensel epik mekân belli kişi, millet, ülke veya sadece düşünce ve mantıkla idrak edilen âlemin tasviriyle sınırlı değildir. O, üç âlem (gök – yer – yer altı) hadiselerini uzvi halde ifade etmeye yarar. Gerçekçi eserlerde esas yer teşkil eden astronomik kavramlar (Güneş, Ay, gezegenler, yıldızlar), coğrafi hudutlar (yeryüzü, ülke, şehir, köy vb.) böyle eserlerde de rastlanır. Ama çok pasif derecededir ve bazen metaforik araç görevini yerine getirir. Sonuç itibarıyla hepsinin merkezinde insan fenomeni bulunur.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i ile Hamse'nin ilk destanında epik mekânın tam bu şekli gözlemlenir. *Kutadgu Bilig*; Allah'a hamt, Peygamber Aleyhisselam'a na'tten sonra Âdem Aleyhisselam'ın yaratılışını, onun bilig (marifet) sayesinde değer kazanmasını kaleme alan bölümle devam ettirilir. Her ne kadar Âdem Aleyhisselam'ın yaratılışının beyan edildiği Bakara suresinin ilgili ayetleri dile getirilmemiş ise de,

Törutti ödurdi seç uyanlukuğ,

Anar berdi erdem bilig ögukuğ...

(Anlamı: Her yerde hazır olan Allah insanı yarattı, seçti, Ona hüner, bilim ve anlayış verdi.) (Yusuf Has Hacib1971: 84-85)mısralarında onun ilk mekânı (cennet) ve ilk faaliyeti (Allah'ı tanıma ve marifetullahı kavuşma) beyan edilir. *Mahzenü'l Esrar*'ın ilk sohbeti (mülakat) de tam bu mekânın tasviri ile başlar. Nizamî, Yusuf Has Hacib'den farklı olarak direkt âdemin yaratılışı hakkındaki Kur'an-ı Kerim ayetleri ile onların şerhine geçer. İlk destanın (hatta bir bütün Hamse'nin)

mahiyetinin aksettiği bu sohbet E. E. Bertels tarafından “Âdemin yaratılışı hakkında, işaret ya da alıntılarda akseden, *alışılmış Kur’an efsaneleri* üzerinde söz yürütülür.” şeklinde yüzeysel olarak değerlendirilir. (Bertels E. E. 1962: 189) Prof. Halil Yusuf lu ise *Mahzenü’l Estrar* yorumundaki Yaratan, Âdem ve Âlem meselesini kaleme alırken şöyle yazar: “İlk insan olan Âdem’den başlayarak muasırlarına kadar bütün insanlığı geçmişi, bugünü ve ertesi ile birlikte aksettirmeye çalışan şair insanı yaşadığı tabiatın sayılı ve sayısız âlemden tecrit olunmuş şekilde değil, onunla birlikte tasvir eder.”(Xelil Yusuf lu 2011: 16)

Görülmektedir ki Azerbaycan edebiyatçısı Nizami’nin epik mekânının evrenselliği, bu geniş mekânda insanlık hayatının tasvir edilişi ile ilgili tarafsız görüşü ileri sürmüştür. Epik mekânın bu şekli Dihlevî’de Nizami’nin tasviri ve tavsifine uygun hâlde sunulur. Nevâî’de ise daha da kapsamlı, daha da derindir.

2. *Epik zamanın evrenselliği.* Bilindiği üzere, sıradan gerçekçi eserlerde daha çok zamanın üç şekli kaleme alınır. Bütün olaylar beş sezi ile algılanan geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman çerçevesinde gelişir. Evrensel zamanda beş sezi ile algıladığımız zaman muazzam zamanın bir kısmı olarak idrak edilir ve anlatılır. Yani evrensel epik zaman başı da sonu da bulunmayan, devamlı hareket halinde olan zamandır. Evrensel zaman sisteminde beşere ait zaman da üçe ayrılır. Ve bu tasnife göre evrensel zamana mensup olur. Evrensel zaman, beşeriyet hayatından önceki zaman, yani evrensel geçmiş; dünya hayatı (astronomik boyuttaki geçmiş, şimdiki, gelecek zaman); dünya hayatından sonraki zaman, evrensel gelecek gibi üç büyük aşamadan oluşur. Evrensel zamanın temelinde meydana gelen edebi tür dünya veya beşeriyete ait zamana baki zamanın içindeki bir an, geçici bir basamak olarak bakar ki bu bakışa karşı saf maddeci, saf gerçekçi yöntemle yaklaşmak yanlıştır. Birçok Avrupalı ve Rus bilim adamları, yine Sovyet dönemi Özbek edebiyatçıları bu konuda kapsamı dar aldıkları için böyle evrensel türlerin amacı-mahiyetini, estetik yelpazesini, özellikle edebî metodunu belirlerken ciddi hatalara sebebiyet verdiler. Hatta edebî kronotip teorisini bulan M. Bahtin’in görüşlerindeki kusur da meselenin tam bu noktasında göze çarpar. Bu, Bahtin’in Dante sanatına yaklaşımı ve onu değerlendirmesinde net olarak anlaşılır. Hamse yazarlarının (Nizami, Dihlevî, Nevâî) edebî metodunun Sovyet dönemi edebiyatçıları tarafından romantizm olarak nitelendirilmesi, edebî kronotip kapsamının yanlış idrak edilmiş olmasından dolayıdır. Hamse yazarlarının yorumladıkları evrensel zamanı sıradan gerçekçilik ve akılcılık dairesine sığdıramayan araştırmacılar onun efsanevi, hayali veya yazar romantizminin neticesi olduğunu ileri sürerler. Ama Hamse ve benzeri klasik eserler zamanının rasyonel mantık dairesine sığmaması onların gerçek (hakiki) olmadığını göstermez. Zaten bu eserlerin yazarları evrensel zaman ve onun içinde bulunan, aynı şekilde ifade edilen bütün olayların zamanını salt gerçek, yani reel zaman olarak kabul ederler ve edebî açıdan yorumlarlar. Bu tür eserlerde zaman evrenselliğinin, sıradan gerçekçilikten farklı olarak, ali gerçekçilik örneği olmasının nedeni budur. Demek ki Hamse zamanının evrensel mahiyetini doğru anlamak ve değerlendirmek kronotip teorisi ve Doğu klasik edebiyatı metodları meselesini yeniden gözden geçirmeye sevk eder.

*Kutadgu Bilig'*de zaman kavramının aşağıdaki yorumuna rastlarız:

Öküş öğdi birle tümen min(ng) sene

Uğan bir beyitka an(ng)ar yok fena

Yağız yer yeşil kök kün ay birle tün

Törutti halayık öd ödle bu kün...

(Anlamı: Çok medhlerle tümen senalar olsun, Kadir ve Vahid İlah'a, fanilik ona yabancıdır. *Boz yer, mavi gök, ay ve geceleri, Halk, dönem, zaman (ve) günleri yarattı.* . . (Yusuf Has Hacib 1971: 64-65) Burada geçici hayat ebediyet yardımı ile anlatılmaktadır. Bütün evren, insanlık ve zamanın baki Zat tarafından yaratıldığı, bunların hepsinin O'nun karşısında fani olduğu söylenmektedir. Neticede zamanın sınırsızlığı, epik kapsamın evrenselliği meydana gelmektedir. Dünya hayatındaki üç zamanın baki değil, geçici bir aşama olduğu anlaşılmakta. *Kutadgu Bilig'*in birçok bölümünde dünya hayatı, onun önemsizliği ve bu çerçevede geçen insan hayatının geçiciliği yazar tarafından sık sık vurgulanır. İlk bölümleri ebediyetin tavsifi ile başlayan eser "Devrin (beşeri dünya zamanının) geçiciliği, dostların (geçici ihtiyaçların) cefası" hakkındaki bölümle sonlanır. Hamse'deki olaylar da bu iki zaman arasında yaşanır. İlk destanda evrensel şekilde çizilmiş zaman haritasının sonraki dört destanda farklı şekilleri (kapsayıcı ve üç âlem zamanı şekli) edebî açıdan yorumlanır. Son destandaki İskender'e ait "boş el" rivayeti ise dünya hayatı veya geçici zaman hakkındaki eserin özetini oluşturur.

3. *Evrensel konu ve konu sistemi.* *Kutadgu Bilig* ile *Hamse* üç âlem kapsamında hadiseleri yorumlayan süje ve konu sistemine sahiptir. Onlar Âdem Aleyhisselam'dan eserin yazıldığı döneme kadar olan olayları içerir. Onlar üç evrensel mekân arasında geçer. Bazı konular üç âlem olaylarını tam olarak kapsar, bazı görece bağımsız süjeler bir âlem çerçevesinde geçen olayları tasvir etmekle beraber genel olarak evrensel âlem olaylarını yansıtmaya yarar. Buna Âdem Aleyhisselam'ın yaratılışı, İblis'le ilgili hadiseler, dünya hayatının başlaması, ilk kuşaklara ait bilgiler, peygamberler hayatı, halk ve milletlerin şekillenmesi, meşhur kişiler hakkındaki kıssa ve hikâyeler, yaşama ait kareler ve benzerlerini eklemek mümkündür.

4. *Evrensel karakter.* Şu vurgulanmalıdır ki *Hamse* türünde kaleme alınan evrensel mekân ve zaman sadece onun merkezinde bulunan insan karakteri sayesinde anlam-mahiyete sahiptir. Diğer bir ifadeyle, bu eserdeki zaman-mekândan tüm edebî bileşenlere kadar her şey insanın evrensel karakterini ortaya koymaya yöneliktir. İlk destanda bu karakterin geniş fondaki tavsifi, edebî kronotip ve kısaca *Hamse* edebî modelindeki yeri, görevleri belirlenir. Bu evrensel insan karakterinin mahiyetini ortaya koymak için *Hamse*'de edebî karakterin birkaç şekli işlenmiştir. Bunları eserdeki karakterin genel sisteminden yola çıkarak şöyle sınıflandırabiliriz: a) Gerçek-tarihî karakterler: Bu tür karakterlerin ana özelliği onların tarih gerçeğine hilaf etmeden yorumlanmış olmasıdır. Bu bağlamda, gerçek kahramanların edebî dünyadaki karakterden ziyade gerçek insan fenomeni ortaya çıkar. Bunlar

peygamberler (s. a. v.), sahabeler (r. a.), tabiinler (r. a.), evliyalar (sufiler), üstat-şairler ve düşünürler, hükümdarlardır. M. Bahtin'in epos karakterleri için kaydettiği gibi, bu tür karakterler Hamse edebî âleminde “dokunulmaz karakterler”dir. Onlar yorumlanırken tarih gerçeğine zerre kadar hilaf edilmez. b) Biyografik karakterler: Hamse karakterleri sisteminde biyografik karakterlerin de yeri vardır. Bu tür karakterler çoğunlukla eserlerin giriş, hatime gibi bölümlerinde direkt yazarla ilgili noktalarda görülür. Yazarın anne-babası, kardeşleri, dostları, muasır oldukları hocaları ve pirleri, belli başlı yönleri ile yazarın biyografisine dâhil olan tarihi kişiler biyografik karakterlerdir. Yalnız, bunlar tarihi karakterlerin aynısı değildir. c) Yazar karakteri: Bu karakter eserin muhtelif noktalarında, türlü görevleri yerine getirir. Karakterler sisteminde yönlendirici, düzenleyici, tanımlayıcı, tavsifleyici, yaklaşım ifade edici gibi fonksiyonlarıyla ortaya çıkar. Tıpkı biyografik karakterler gibi onlar da tarihi yazar şahsının aynısı değildir. ç) Metaforik karakterler: Bunlar, Hamse'deki ilk destanda, özellikle de sonraki dört destanda aktif olarak hareketlenen, eserin sanatsallığı ve poetik gücünün sağlanmasında önemli görevi üstlenen karakterler silsilesidir. Metaforik karakterler yazarın genel anlamda dünya hayatı, varlık, toplum, insan fenomeni, hususıyla ebrar-âdem hakkındaki ideallerini ortaya koymakla birlikte insan ve dünyaya (“dahirarusu” gibi) has türlü özellikleri de içerir. Bu karakterler gerçek hayat olayları, türlü rivayetler, efsaneler ve seleflerden ulaşan yazılı kaynaklardan yeniden işleme yolu ile Hamse karakterleri sistemine alınır.

Kutadgu Bilig ile *Hamse* bu noktada da birleşir. *Hamse* gibi *Kutadgu Bilig*'de de yukarıda sayılan karakter şekilleri genel karakterler sistemini oluşturur.

5. *Evrensel epik kavram*. Yukarıda üzerinde durduğumuz türü oluşturan tüm bileşenler (mekân, zaman, konu, karakter) tür merkezindeki epik merkezde uyum sağlar. Bu öylesine, yazarın bireysel bakışları, edebî ideali ile şekillenmiş veya epos gibi bir milletin epik tarihi, ihtiyaçları, arzu-umutları, felsefi- edebî düşüncesinin toplandığı epik kavram değildir. *Kutadgu Bilig* veya *Hamse*, özellikle *Hamse*'nin ilk destanın bütün sözlü ve yazılı türlerden farkı da, üstünlüğü de budur. Evrensel kronotip, evrensel konu, evrensel karakterler sistemini Yaratan-varlık-insan üçlüsü temelinde anlamak ve anlatmak *Hamse*'nin ana fikridir. *Kutadgu Bilig* ve ilk destan âlem ve insan fenomenini semavi ölçekte idrak etmenin yol ve yöntemlerini belirler. *Hamse*'yi oluşturan beş destan dünyadaki beş kıtaya uygun olarak bu kıtalarda yaşamış, yaşayan ve yaşayacak insanların problemlerini edebî açıdan yorumlar. İlk destandaki insan karakteri tam anlamıyla evrenseldir ve millet, zaman-mekân ile sınırlanmaz. Bu karakter, üç kronotip ölçeğinde faaliyette bulunan insanı evrensel yelpazede, edebî şekilde yansıtır.

Kaynakça:

Abdurahman Camî. Haft Avreng (Arapça). Tahiye ve tanzim: saytı farhangi, ijtimai, haberi türbet cam /Torbat Jam. com.

Alişîr Nevâyî. ME. Hamse. Hayretü'l Ebrar. -T. : Fen Yayınevi, 1991.

Alişîr Nevâyî. ME. Hamse. Sab'a-i Seyyar. -T. :Fen Yayınevi, 1992.

Alişîr Nevâyî. Tarihi Enbiyâ ve Hükemâ /ME. Cilt 16. -T. : Fen Yayınevi, 2000.

Aliyev G. Y. Temı i syujeti Nizami v literaturah narodov Vostoka. -M. :Nauka, 1985.

Amir Husrau Dihlavi. Matläü'l Envar. Sostavleniyeteksta i predislovi Tahira Ahmedoglı Magerramova. Vstupitel'nayastatyaG. Y. Aliyeva. M.: Glavnaya redak-siya vostoçnoy literaturı, 1975.

Bertels E. E. Firdousi / v kn. :Bertesl E. E. İzbrannı yetrudı. İstoriyatadjikskoyli-teraturı. -M. :İzdatelst vostoçnoyliteraturı, 1960.

Bertels E. E. İzbrannıyetrudı. Nizami i Fuzuli. -M. :İzdatelstvostoçnoylitera-turı, 1962.

Corakulov U. Alişîr Nevâyî Hamse'sinde KronotopPoetiği. – Taşkent: Tu-ran-İkbal Yayınevi, 2017.

Dalimov U. Şark Pedagojisi Kamusu / Keykavus. Kabusnâme kitabında. Farsça-dan çev. Muhammed Rıza Âgehî. Yay. Haz. :S. Dalimov, U. Dalimov. -T. : Okituvçi Yayın-Basım-Sanat Evi, 2006.

Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhârî. El-Câmiu's Sahih. Cilt: 2. -T. :Müslümanlar Baş Yazı Kurulu, 1996.

Fıtrat A. En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri. -C – T. :Özdevneşir, 1927.

Kaşgarlı Mahmud. Türkçe Sözcükler Divanı. -T. : Fen Yayınevi, 1960.

Kerimov K. Kutadgu Bilig Eseri Hakkında/ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig Kitabında. -T. : Fen Yayınevi, 1971.

Keykavus. Kabusnâme. Farsçadan çev. Muhammed Rıza Âgehî. Yay. Haz. :S. Dalimov, U. Dalimov. -T. : Okituvçi Yayın-Basım-Sanat Evi, 2006.

Kur'an-ı Kerim. Özbekçe açıklamalı meal. Meal ve açıklamalarAlaeddin Man-sur'a ait. -T. : Çolpan Yayınevi, 1992.

Mirza Uluğbek. Dört Ulus Tarihi. Farsçadan çev. B. Ahmedov, N. Narkulov, M. Hasanî. -T. :Çolpan Yayınları, 1994.

Nasiruddin Burhaneddin Rabguzî. Kıssası Rabguzî. Yay. Haz. :E. Fazilov ve d. -T. : Yazuvçi Yayınevi, 1990.

Nevâyî Eserleri Lügati. Ali ŞirNevai eserlerinin on beş cildine ek. -T. :Gafur Gu-

Jo`raqulov Uzoq Haydarovich

lam Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1972.

Nizami Gencevi. Sirlər xəzinesi. Forsadan tarjume va on sozun muellifi Xelil Yusifli. -Baki: "Adil Oglu", 2011.

Nizamü'l Mülk. Siyasetnâme veya Siyarü'l Mülk. -T. :Adalet Yayınları, 1997.

Xelil Yusifli. Nizami Gencevi ve onun "Sirlər xəzinesi" poemasi /Nizami Gencevi. Sirlər xəzinesi. Forsadan tarjume va on sozun muellifi Xelil Yusifli. -Baki: "Adil Oglu", 2011.

Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilib. Yay. Haz. :K. Kerimov. -T. : Fen Yayınevi, 1971.

Extended Abstract:

In the article, the origin of the concept of “bilig”, its place in Turkish folk epic though and its poetic function are emphasized. Kutadgu Bilig and Hamse’s belong to three Turkish writers (Nizami Gencevi, Husrev Dihlevi, Alişir Nevâyi) are discussed within the framework of the concept of “bilig”. Occasionally, the scientific-theoretical issue in question has been analyzed by comparing the Eastern epic traditions with Ferdowsi’s Shahname.

According to the conclusions of the science of historical poetics, the first examples of poetry were in syncretic form. Historically, man has evolved from the imitation of certain realities, events, and actions. Poetry, which exists as a syncretic unit, has at one time - as a result of social, cultural, biological, psychological processes - experienced the phenomenon of the “physical explosion”. As a result, the process of differentiation began. The circulatory movement of the “fragments” separated from the poetic units of the syncretic form gradually led to the process of synthetism. Thus, conditions were created for the emergence of new genres, genre components, poetic canons.

“Khamsa” is a perfect example of world art thinking, in particular, the phenomenon of synthetism inherent in Eastern Islamic literature. Comparative analysis of genres such as “Khamsa” epic, epic, novel, short story, drama, story, poem, ghazal, sonnet, specific to such world-famous works as “Shohnoma”, “Qutadgu bilig”, “Hadîqat ul-haqayiq”, features show that it synthesizes artistic components. The results of the initial analysis lead us to the conclusion that “Khamsa” is a purely synthetic phenomenon, as well as an independent poetic system.

In the history of world literature, there are independent works that combine one or more genre forms. This poetic phenomenon is consistently observed in the history of Eastern literature as well as in Western folklore and written literature. In particular, the series of epics on the folklore of the peoples of the world, ancient Greek novels, stories of the prophets, “A Thousand and One Nights”, “Kalila and Dimna”, “Shohnoma” show that the same process continued until “Khamsa”. It shows that the system of the five (hamsa) founded by Nizami is not accidental, but is based on certain laws inherent in the aesthetic thinking of mankind.

A comparative analysis of these processes shows that “Khamsa” has a number of differences and advantages in terms of the perfection of theoretical canons, the manifestation of pure genre features from the existing genre series. The series of works before Hamsa, although of a complex nature with certain features, do not have a perfectly formed system of canonical units that make up the system of genres. In Nizami Ganjavi’s and Khusrav Dehlavi’s “Khamsa” this aspect does not appear as a coherent, independent artistic system, as it has not become the author’s artistic goal. From the very beginning, Navoi aimed to create an entire artistic system, and this is emphasized in several places in “Khamsa”.

Comparison of historical genres according to the principle of poetic evolution-

on has clearly shown that Navoi's "Khamisa" is a whole system of genres. It turned out that the first epic served as a formative component of the semantic-structural integrity of "Khamisa". This is guided by the principle of epic universalization in relation to the first epic and the next four epics. The semantic-structural units that make up the epic universality form the canons of the genre and, at the same time, give us the basis for what we call "Hamsa" - a universal genre. Based on the results of chronotopic comparison and analysis, the same canonical units can be classified as follows: a) universal epic time; b) universal epic space; c) universal plot and fable system; g) universal image; d) universal epic concept.

The universality of the epic chronotope in Navoi's "Khamisa" is reflected in the semantic-structural system of the "preface" of "Hayrat ul-abror". A systematic analysis of the praise, supplications, and utterances in it allows us to draw such a conclusion. The same chronotope shape is aimed at depicting a three-dimensional artistic space-space consisting of the "previous", "middle" and "lower" worlds. In a harmonious state, the Creator - being - poetically interprets the human trinity in a circulatory relation.

The literature covers all types and forms of the artistic chronotope within its universal scope. Such harmonization is essentially based on three factors: a) religious, mythological, real-historical, domestic, individual-subjective reality, synthesized with the world of art; b) the tradition of the literary-historical process (genres, modifications between artistic components, synthesis processes); c) the author or creative subject.

The literary-historical process that lasted until "Khamisa" formed a huge chronotopic stage. It is expedient to terminate the first of these as the stage of syncretism (intuitive) and the second as the stage of synthetism (rational). As "Khamisa" is a historical phenomenon, its genesis and principles of formation are directly related to the poetic processes of the first and second stages.

Syncretic forms of thinking, genres and images are not fully artistic forms, which became the basis for the phenomenon of poetic differentiation ("physical explosion") after the expiration of the required period. In the stage of syntheticism, the process of differentiation and synthesis went in parallel. Thus, the mechanism of canonization of poetic units such as genre, composition, plot, image, motif, style, "Hamsa" has such a huge chronotope scale, is the product of an effective stage, a phenomenon of pure artistic synthesis.

The first epic serves as a template for Hamsa's poetic synthesis, universal concept, original structure, universal chronotope, and artistic concept. has a poetic relationship. This is based on the synthesis of artistic components such as the "first plot", the stories of the Prophets, epic, lyrical, dramatic genres in Eastern and Western literature, composition, plot, image, motif, detail into the poetic structure of "Khamisa" on the basis of Islamic prism.